ANαliZA

časopis za kritično misel

Letnik 5, številka 3, marec 2002 · ISSN 1408-2969

SVOBODA IN DETERMINIZEM

Danilo Šuster

Sestavljanka o svobodi

Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru

Citiranje: Danilo Šuster, »Sestavljanka o svobodi«, *Analiza: časopis za kritično misel* 5, št. 3 (2001): 62–70.

To delo je objavljeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva 4.0 Mednarodna (CC BY 4.0), https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sl.

Izdajatelj: Društvo za analitično filozofijo in filozofijo znanosti, Ljubljana.

Elektronska različica je bila leta 2026 rekonstruirana iz izvirnih stavnih datotek in preverjena s tiskano izdajo. Številke strani ustrezajo tiskani izdaji; prelomi strani znotraj prispevka se lahko nekoliko razlikujejo.

Danilo Šuster
Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru

SESTAVLJANKA O SVOBODI

V razpravah o svobodni volji med sodobnimi filozofi prevladuje kompatibilizem, stališče, da je svoboda združljiva z determinizmom. Nekateri trdijo, da je po običajnem pojmovanju "človeka z ulice" nezdružljivost svobodne volje in determinizma očitna. V članku dokazujem, da vsebujeta pojma svobode in determinizma mešanico kompatibilističnih in inkompatibilističnih sestavin. Podrobno razčlenim sistem elementov, iz katerih sta pojma sestavljena in pokažem, da filozofi v iskanju konsistentnega stališča tipično zgradijo svojo sestavljanko, ki jo branijo kot najboljšo. Vseh elementov pa se morda sploh ne da uskladiti, v tem primeru moramo priznati, da običajnemu pojmu svobode nič ne ustreza, saj vsebuje med seboj nezdružljive sestavine.

Ključne besede: svoboda, determinizem, kompatibilizem, inkompatibilizem, pojmovna analiza.

1.

S problemom svobode so se filozofi ukvarjali morda več kot s katerimkoli drugim filozofskim problemom.[1] "Svoboda volje" je klasična tema, problem pa nastopa kot dilema – volja je svobodna ali pa je podvržena neki "obči postavi nujnosti". Takšna zastavitev pa takoj predpostavlja, da svobodna volja in determinizem nista združljiva. Toda, kot ugotavlja Van Inwagen, skoraj vsa pomembna filozofska literatura od Hobbsa dalje se ukvarja prav z razmislekom o tej predpostavki, zato je ne moremo enostavno privzeti kot izhodišče razprav o svobodi (Van Inwagen, 1983: 1-2). Prav problem združljivosti svobode in determinizma je zato glavni del sodobnega problema "svobodne volje".

V 20. stoletju je prevladoval kompatibilizem, stališče, da je svoboda združljiva z determinizmom. Kako je to mogoče? Ali ni nezdružljivost svobode in determinizma začetna intuicija "človeka z ulice"? Kot meni R. Kane:

> "Po moji izkušnji je inkompatibilizem za večino ljudi naravno izhodišče. Prepričani so, da obstaja določen spor med svobodno voljo in determinizmom, zato jih je treba v nasprotno šele pregovoriti s pomočjo prebrisanih

[1] Malo tudi v tej reviji – prim. Šuster (1997) in Strawson (1997).

> argumentov, ki jih filozofi z veseljem oskrbijo (v duhu svojega mentorja Sokrata).” (Kane, 1996: 16)

Še ostrejši je Van Inwagen:

> “Večini tistih, ki niso bili izpostavljeni (morda je ’indoktrinirani z’ boljša beseda) filozofiji, se zdi očitno, da sta svobodna volja in determinizem nezdružljiva. Skoraj nemogoče je študenta filozofije – začetnika pripraviti do tega, da bi resno upošteval možnost obstoja svobodne volje v deterministič nem univerzumu. Prav res, ljudje, ki niso bili izpostavljeni filozofiji, običajno razumejo besedo ’determinizem’ (če jo sploh poznajo) kot tezo, da svobodne volje ni. In nezdružljivost svobodne volje in determinizma se zasluženo zdi očitna, saj zares je očitna.” (Van Inwagen, 1993: 187)

Kdo ima prav? Smart v prevedenem sestavku opozarja, da nezdružljivost svobodne volje in determinizma sploh ni očitna. Opirajoč se na sodobno znanost nadaljuje tradicijo kompatibilistov, ki menijo, da je determinizem celo *pogoj* za svobodo volje. Ali Smart iznajdeva prebrisane argumente za kompatibilizem, kot meni Kane, ali pa samo sistematično razvija intuicije o običajnem pojmu svobode? Zdi se mi, da eno in drugo. V tem komentarju bom dokazoval, da je običajni pojem svobode mešanica kompatibilističnih in inkompatibilističnih sestavin. Mislim, da brez podpore argumentov nobena stran ne bo slavila hitre zmage. A najprej si oglejmo sistem elementov, iz katerih sta sestavljena pojma svobode in determinizma.

2.

Filozofi v iskanju nekega konsistentnega stališča tipično zgradijo svojo sestavljanko iz značilnosti determinizma in svobode, ki jo potem branijo kot najboljšo. Oglejmo si to s pomočjo tabele, v kateri je naveden “levi” in “desni” pomen obeh ključnih pojmov. Oznaka je seveda ilustrativna, čeprav je leva stran morda res bolj “liberalna” in desna bolj “konzervativna”. Dodana so zanikanja, ki bolj natančno opredelijo prikazani pomen.

ZANIKANJE	"LEVI" POMEN	**POJEM**	"DESNI" POMEN	ZANIKANJE
– naključnost – nedoločenost – nerazložljivost	– nenaključnost – določenost – razložljivost – racionalnost	**DETERMINIZEM**	– (slepa) nujnost – vzrok "izsili" učinek – veriga vzrokov – odsotnost alternativ	– možnost drugačnega – odprte možnosti
– določenost z drugim, zunanjim – neavtonomnost	– svoboda dejanj – avtonomija – ravnanje po lastni volji	**SVOBODA**	– svoboda volje – zadnji vzrok dejanj in hotenj	– determiniranost z zunanjimi vzroki
– prisila – ovire in omejitve	– negativna – odsotnost ovir		– svoboda nerazlikovanja – odprte možnosti – sposobnost/moč ravnanja in izbiranja	– odsotnost alternativ – nesposobnost hoteti drugače

Začnimo z oznako determinizma. V izvornih doktrinah je determinizem kozmološka teorija o univerzumu kot enotnem vzročnem sistemu. Za stoike je tako potek dogodkov vnaprej določen, katerikoli niz okoliščin neogibno vodi do nekega določenega izida, veriga vzrokov pa je *usoda* (prim. Sharples, 2000: 66-67). Ta "desni", kozmološki pomen je značilen tudi za nekatere sodobne formulacije – mogočni um, ki bi poznal vse sile v naravi v danem trenutku in trenutne položaje vseh stvari v vesolju, bi lahko v eni formuli zajel gibanje največjih teles in najmanjših atomov. Zanj ne bi bilo nič negotovo, bodočnost in preteklost bi bili pred njegovimi očmi, pravi LaPlace. V modernem jeziku bi rekli, da je vse, kar se pripeti, določeno z zakoni narave in začetnimi pogoji. Če vzorec vode ohladimo pod nič stopinj Celzija, potem ta nujno zmrzne. Podobno, če vzkipljivo osebo razdražimo, bo ta nujno izbruhnila. Vzrok "izsili" učinek, veriga vzrokov pa teče iz daljne preteklosti in enoznačno določa edinstveno prihodnost. Zanikanje te kozmološke doktrine je teza, da je prihodnost odprta, da obstaja možnost alternativ, da preteklost in zakoni narave v danem trenutku ne določajo edinstvene prihodnosti.

Že stoiki so morda poznali elementa drugačnega, "levega" pomena teze o

determinizmu. Zanje ni gibanja brez vzroka. Kar je spontano in nepovzročeno, je neobstoječe, v primeru naključnih nagibov pa stoiki menijo, da bodo nastopili neodkriti vzroki (prim. Sharples, 2000: 66). Morda je bila globalna kozmološka teza o determinizmu sploh edini način, kako oblikovati zamisel, da za vse, kar se pripeti, tudi misli in dejanja, obstaja vzročno pojasnilo. Racionalisti govorijo o razlogih – po Leibnizovem načelu *zadostnega razloga* ne more biti nobeno dejstvo eksistirajoče brez zadostnega razloga, zakaj je tako in ne drugače. Gre za splošni okvir razumevanja sveta, v katerem je v sodobni znanosti racionalistični zadostni razlog izenačen z *vzrokom*. Ta okvir je metodološko načelo sodobne znanstvene pojasnitve, ki se v pojasnitvi dejanj ne sklicuje več na kozmološki determinizem, ampak pravi, da so naša izkustva določena s stanji možganov, ki so učinki predhodnih stanj možganov. Če se, denimo, zjutraj zbudimo pokriti z izpuščaji in nam zdravnik pove, da se to enostavno dogaja brez vsakega vzroka, bomo zelo verjetno zamenjali zdravnika. V tem okviru je tisto, kar je določeno s predhodnimi vzroki, razumljivo in razložljivo. Za razprave o svobodi je ključna teza, da so *razlogi*, zaradi katerih storimo neko dejanje (naše želje, motivi, prepričanja ...) prav *vzroki*, ki določajo to dejanje. Dejanje, ki je nedeterminirano v tem pomenu, je nerazložljivo, naključno, arbitrarno, iracionalno.

V oznaki determinizma sem se opiral predvsem na filozofsko in intelektualno tradicijo, ne pa na običajno rabo in intuicije "navadnih ljudi", saj zares ni gotovo, ali kaka utečena raba sploh obstaja. Drugače je s svobodo, ki je preobložena s pomeni, nanjo se sklicujejo vsi, od otrok, ki imajo prepoved izhoda, do tistih, ki zahtevajo svobodo tiska in državljanske svoboščine. Ta zadnji pomen politične svobode (angl. "liberty") v razpravah o svobodi volje običajno ne nastopa. Tudi nas bo zanimala svoboda osebe (angl. "freedom") v smislu svobodnih odločitev in svobodnih dejanj.

O svobodi običajno začnemo razmišljati takrat, ko naletimo na neke *ovire*, telesne omejitve, ki nam preprečijo neko dejanje, na zakonske in kazenske ukrepe ali enostavno na revščino, ki nam onemogoča izpolniti svoje želje. Bolj prefinjene omejitve so povezane z raznimi duševnimi boleznimi in obsesijami. Svobodno dejanje je tisto, ki ni z nečim omejeno (državo, revščino, nevrotičnim strahom ...). Gre za *negativni* pojem svobode – svobodno ravnam takrat, kadar mi ni onemogočeno, da bi ravnal tako, kot želim. Vrsta filozofov, empiristi Hobbes, Locke, Hume in Mill pa tudi drugi, recimo Schopenhauer, so menili, da je svoboda nekaj *negativnega*, odsotnost ovir in omejitev pri izvedbi hotenega dejanja. Hobbes je definiral "svobodo" kot odsotnost zunanjih ovir in jo pripisoval tako "prosto" tekočim potokom kot človeškemu obnašanju. Dejanje je nesvobodno v tem pomenu, kadar je vsiljeno od zunaj, kadar mi neka prepreka onemogoča, da bi izbral tisto, kar želim. Zapornik je tako nesvoboden, ker mu zidovi preprečujejo, da bi zapustil celico.

Nekateri filozofi očitajo tej oznaki, da je zgolj negativna; "prava" svoboda je nekaj, kar označujemo s pozitivnimi določili. Toda tudi navedeno negativno oznako lahko spremenimo v pozitivno. Svobodno ravnam, kadar mi ni

onemogočeno, da bi ravnal tako, kot želim. Torej sem svoboden, kadar delam tisto, kar hočem. Svoboda je moč delovanja v skladu z določitvijo lastne volje, pravi Hume. Svoboden sem, kadar se sam odločam, izbiram in delujem v skladu z lastnimi razlogi za dejanje. Za Aristotela so dejanja, pri katerih je načelo gibanja v dejavniku samem, avtonomna. Zato lahko rečemo, da gre v tem smislu za svobodo kot *avtonomijo* ali *samodoločenost*, določenost z lastnimi motivi. Moja dejanja so svobodna, kadar so odvisna od mene, mojih želja in izborov, ne pa od zunanjih, meni tujih sil (delovanje pod vplivom grožnje, hipnoze, obsesije ...).

Toda *pozitivno* svobodo opisujemo tudi drugače. Tako rečemo, da sem svoboden glede tega, ali bom odpovedal službo, če to *lahko* storim, če je to dejanje *v moji moči*. Zapornik v ječi pa je nesvoboden, ker ne more *izbirati* med tem, ali bo ostal v ječi ali ne. Svobodno se odpovem povišanju plače, ki bi sledila, če bi se prilizoval šefu, kadar sem *sposoben* tako ravnati. Izbor dejanja *A* je svoboden, kadar lahko izberem *A* ali pa ne-*A*. Sposobni smo storiti *X*, kadar smo sposobni ravnati drugače. Svoboda v tem smislu zahteva odprte *alternative*. Locke je razpravljal o naslednjem primeru:

> "Nekega moža, ki čvrsto spi, odnesejo v sobo, kjer je oseba, ki jo že dolgo želi videti in s katero želi govoriti. Sobo zaklenejo, tako da je mož ne more zapustiti. Mož se zbudi in je vesel, da je v želeni družbi, kjer ostane po svoji volji. Raje ostane v sobi, kot pa bi jo zapustil. Ali se ni to dejanje zgodilo po njegovi volji? Menim, da nihče ne bo dvomil v to. Pa vendar, glede na to, da je zaklenjen v sobi, je očitno, da nima svobode ne ostati v sobi, saj nima svobode, da bi sobo zapustil."

Primer kaže, da včasih delamo to, kar hočemo, pa naša dejanja vseeno niso svobodna, saj obstaja ovira, ki se je ne zavedamo in nam preprečuje, da bi ravnali drugače. Locke je ostal zagovornik "negativne" svobode kot odsotnosti ovir, tistih, ki se jih zavedamo, in tistih, ki se jih ne. A njegov primer nam pomaga poiskati določila "desne" svobode. Svoboda je moč ali sposobnost, da storimo ali izberemo tisto, kar nam je dano na izbiro, toda to pomeni, da obstajajo odprte možnosti, med katerimi izbiramo. Mož v Lockovi zgodbi ni svoboden, ker ne more ravnati drugače, kot je ravnal, kljub temu da ravna v skladu s svojo željo. Tudi v naša razsojanja o prihodnosti, ko tehtamo, kaj storiti in katero možnost izbrati, je vgrajen občutek svobode kot možnosti odločitve med alternativami, ki so odprte in odvisne od naše volje. Recimo, da sedim v sobi in razmišljam, ali bi šel na sprehod. Naenkrat zaslišim zvok, značilen za zaklepanje ključavnice. Ne vem več, ali so vrata sobe zaklenjena ali ne. Ali lahko še preudarjam o tem, ali bi odšel iz sobe? Zdi se, da je odločanje o tem, ali naj grem na sprehod ali ne, možno samo, če sem prepričan, da sta obe alternativi zame možni, odprti. Ta pomen včasih označijo tudi kot svobodo *nerazlikovanja* – oseba je svobodna, kadar zanjo ni razlike med odprtimi možnostmi, lahko se odloči, da stori *X* ali pa tega ne stori. Oseba je nesvobodna v tem smislu, kadar takšnih alternativ nima.

Zagovorniki "levega" pozitivnega pomena bodo morda rekli, da tudi svobodo kot avtonomijo lahko uskladimo s svobodo kot sposobnostjo drugačnega ravnanja. Oseba svobodno da odpoved, kadar bi tega ne storila, če bi tako želela. Pa gre tu zares za svobodo *volje*? Ali ne gre samo za svobodo *dejanja* – oseba svobodno stori tisto, kar hoče. Toda: ko sem izbral, ali bi lahko izbral drugače, ali nadziram vzroke svojih dejanj? Morda sem res prižgal cigareto in s tem storil to, kar sem želel. Toda: ali bi lahko želel drugače, ali imam nadzor nad lastno voljo? Je za svobodo dovolj, da delam to, kar hočem, če pa, recimo zaradi dednosti in okolja sploh ne morem *hoteti* drugače? Dejanje ali izbor je zares svoboden samo, če je popolnoma odvisen samo od tistega, ki izbira. Po tej zahtevi svoboda pomeni moč nad določili lastne volje, moč določanja lastnih razlogov, moč biti tisti zadnji tvorec svojih smotrov in ciljev, kot pravi Kant. Naša volja je svobodna, kadar je v naši moči tako to, da hočemo storiti *X*, kot to, da nočemo storiti *X*. Oseba je nesvobodna v tem smislu, kadar ne more sama izbrati, kaj bo hotela.

3.

Filozofska stališča lahko zdaj predstavimo kot "recepte" za kombinacijo opisanih sestavin. Kompatibilist sestavi "levo" svobodo in "levi" determinizem. Združljivost svobode in determinizma je potem zares očitna – "leva" svoboda ni nedoločenost, ampak samodoločenost, določenost z lastno voljo in lastnimi razlogi za ravnanje. Ko razmišljamo o svobodi, se ne sprašujemo, ali so dejanja povzročena ali ne, ampak *kako* so povzročena. Če so določena od zunaj ali če v poskusu, da bi ravnali drugače, naletimo na zunanje ovire, potem ravnamo nesvobodno. Nedoločena dejanja so naključna, nerazložljiva in nesvobodna.

Inkompatibilist opozarja na nezdružljivost "desnega" determinizma in "desne" svobode. Tudi on ima prav, ta nezdružljivost je očitna – svoboda zahteva alternative in odprte možnosti, teh pa v deterministočnem univerzumu ni. Če so naši motivi samo del vzročnega neksusa – determinirajo naša dejanja in so determinirani s predhodnimi pogoji –, potem ni v naši moči, da bi bili mi sami zadnji tvorci svojih motivov. Dejanje, ki je določeno z nečim, nad čimer nimamo popolnega nadzora in glede česar nimamo alternativ, ni svobodno. Če pa je determinizem resničen, potem so naša dejanja določena s preteklostjo in zakoni narave.

Inkompatibilista njegovo stališče sili v "levo" zanikanje determinizma, torej v oznako svobodnih dejanj kot naključnih in nerazložljivih. Kompatibilist ga sprašuje, kako lahko imamo odprte možnosti, ki jih zahteva inkompatibilist, brez spremljajoče naključnosti. Kompatibilista pa njegovo stališče sili v "desno" zanikanje svobode, torej v zanikanje odprtih možnosti in alternativ, morda tudi v zanikanje prave sposobnosti drugačnega ravnanja. Inkompatibilist ga sprašuje, kako lahko imamo določenost, ki jo prinaša determinizem, brez spremljajoče nujnosti.

Kot vidimo, svoboda vsebuje tako nenaključnost kot nenujnost. Če je de-

terminizem resničen, potem svobode (v smislu odprtih možnosti in sposobnosti ravnati drugače) ni. Toda: če determinizem ni resničen, potem svobode (v smislu "nenaključnosti") prav tako ni, na to nas opozarja tudi prevedeni Smartov članek. Problem svobodne volje zato lahko predstavimo v obliki dileme, v kateri sklepamo, da pojma svobode, ki bi vseboval vse zahtevane sestavine, sploh *ni* mogoče izpolniti:

Determinizem je resničen ali pa ni resničen. Če je determinizem resničen, potem svobode ni. Če determinizem ni resničen, potem svobode ni. Torej svobode ni.

To je tretja možnost, ki jo lahko sestavimo iz zgornje tabele. Van Inwagen jo opisuje kot misterij *metafizične* svobode (Van Inwagen, 1998). Toda po njegovem mnenju smo obsojeni na prepričanje v svobodo. Še več, obsojeni smo na prepričanje, da vemo, da smo svobodni! Se sploh lahko odločamo med dvema možnostma, ne da bi bili prepričani, da lahko izberemo in storimo eno ali drugo? Prepričani smo, da vemo, da smo svobodni, čeprav ne vemo, da smo svobodni. Naše prepričanje v lastno svobodo je lahko zmotno ali neutemeljeno. Saj takšno mora biti, ko pa zgornja dilema govori proti njemu.

Če *smo* svobodni, potem mora biti nekaj narobe s tezo inkompatibilizma "če je determinizem resničen, potem svobode ni" ali pa s tezo, ki jo poudarja kompatibilist, "če determinizem ni resničen, potem svobode ni", morda pa z obema. Van Inwagen je prepričan v svobodo, zato je prepričan, da ve, da je vsaj ena od obeh trditev neresnična. Priznava pa, da po tridesetih letih razmišljanja o obeh tezah ne more odkriti napake v razlogih ne za eno ne za drugo. Po njegovem mnenju je nekaj narobe s tezo kompatibilista, čeprav ne ve, kaj. Problem se mu zdi nerešljiv, morda gre za biološko omejitev naših kognitivnih zmožnosti, ki nam preprečuje, da bi razrešili misterij svobode (Van Inwagen, 1998: 374).

Smartov odgovor na misterij svobode je bolj optimističen. Če pojem svobodne volje zahteva, da je naključna in ni naključna obenem, se takemu pojmu lahko brez obžalovanja odpovemo, saj to nima nobenih strašljivih posledic. Lahko pa uporabljamo izraza "svoboden" in "nesvoboden" v kompatibilistovem smislu, ki zahteva resnico determinizma (v mojem "levem pomenu"), namreč, da je dejanje svobodno, če ga določa želja po ugodju, in nesvobodno, če ga določa strah pred kaznijo. Pri tem je Smart pošten in ničesar ne prikriva – programirani smo z okoljem in dednostjo, pravi, a kaj potem? Nekaterim se bo zazdelo, da gre tu za rešitev misterija svobode na način njene odprave.

V tem komentarju nisem ponujal svojega recepta, ampak sem skušal predstaviti tiste značilnosti, zaradi katerih se filozofi že več kot dva tisoč let ukvarjajo s problemom svobodne volje. Pa ne le filozofi, duh kompatibilizma, ki morda le ni tako tuj razmišljanju "navadnega človeka", izražajo tudi naslednji verzi:

> "Vsak dan stojim na križpotjih; svoboden sprašujem se: kam? In krenem po stari izhojeni poti, ker vem, da ne morem drugam."

(Tone Pavček)

Freedom: A Jigsaw puzzle

Many, perhaps a majority of contemporary philosophers hold the view that freedom and determinism are compatible. Still, some philosophers argue that most people start out as natural incompatibilists. How to explain this clash of intuitions? I argue that the concepts of freedom and determinism are composed of compatibilistic and incompatibilistic elements. I distinguish two sides of each concept, which allow for various combinations of elements. A philosopher typically tries to solve the jigsaw puzzle of freedom by omitting or redefining some elements of each concept. All the elements can perhaps not be consistently combined, in this case there is nothing corresponding to our ordinary concept of freedom.

Keywords: freedom, determinism, compatibilism, incompatibilism, conceptual analysis.

Literatura

Kane, R. (1996). *The Significance of Free Will*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Sharples, R. W. (2000). *Stoiki, Epikurejci in Skeptiki*. Šentilj: Aristej.

Smart, J. J. C. (2001). "Ali ima robot lahko svobodno voljo?". *Analiza*, 3/5, str. 57-61.

Strawson, G. (1997). "Nemožnost moralne odgovornosti". *Analiza*, 3-4/1, str. 179-193.

Šuster, D. (1997). "Svoboda kot sposobnost". *Analiza*, 1/1, str. 7-23.

Van Inwagen, P. (1983). *An Essay on Free Will*. Oxford: Clarendon Press.

Van Inwagen, P. (1993). *Metaphysics*. Boulder, Col.: Westview Press.

Van Inwagen, P. (1998). “The Mystery of Metaphysical Freedom”. V Van Inwagen, P. & Zimmerman, D. (ur.), *Metaphysics: The Big Questions*, Oxford: Blackwell, str. 365-374.